

সাহিত্য: সংজ্ঞা আৰু স্বৰূপ

'সাহিত্য' শব্দটো সংস্কৃত 'সহিত' শব্দৰ পৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ হ'ল— হিত বা কল্যাণৰ সৈতে থকা ভাব। বহল অৰ্থত, মানুহৰ চিন্তা, অনুভূতি আৰু অভিজ্ঞতা যেতিয়া সুন্দৰ তথা শৈল্পিক ভাষাৰে প্ৰকাশ পায়, তাকেই সাহিত্য বোলা হয়।

- লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ মতে: "যি সত্য, যি শিৱ, যি সুন্দৰ, তাৰ প্ৰকাশেই সাহিত্য।"
- মূল বৈশিষ্ট্য: সাহিত্যত সত্যৰ অপৰূপ প্ৰকাশ ঘটে আৰু ই পাঠকক অনাবিল আনন্দ (ৰস) প্ৰদান কৰে।

সাহিত্যৰ প্ৰকাৰভেদ

প্ৰধানকৈ সাহিত্যক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি:

1. **সৃষ্টিশীল সাহিত্য:** কবিতা, নাটক, উপন্যাস, চুটিগল্প আদি। ইয়াত কল্পনাৰ প্ৰাধান্য থাকে।
2. **মননশীল সাহিত্য:** প্ৰবন্ধ, সমালোচনা, জীৱনী, ইতিহাস আদি। ইয়াত যুক্তি আৰু তথ্যৰ প্ৰাধান্য থাকে।

সাহিত্য সমালোচনা: সংজ্ঞা আৰু স্বৰূপ

সাহিত্য সমালোচনা হ'ল এখন সাহিত্যিক কৃতিৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণ। কোনো সাহিত্য কৰ্মৰ গুণ-দোষ বিচাৰ কৰি তাৰ প্ৰকৃত মূল্য নিৰূপণ কৰা প্ৰক্ৰিয়াটোকেই সমালোচনা বোলা হয়। ইংৰাজীত ইয়াক 'Criticism' বোলা হয়, যিটো গ্ৰীক শব্দ 'Kritikos' (বিচাৰ কৰিব পৰা ক্ষমতা) ৰ পৰা আহিছে।

সাহিত্য সমালোচনাৰ প্ৰকাৰভেদ

সমালোচনাৰ দৃষ্টিভঙ্গী অনুযায়ী ইয়াক কেইবাটাও ভাগত ভগাব পাৰি:

- **তাত্ত্বিক সমালোচনা :** য'ত সাহিত্যৰ সাধাৰণ নিয়ম বা নন্দনতাত্ত্বিক দিশবোৰ (যেনে: ৰস, অলংকাৰ, শৈলী) আলোচনা কৰা হয়।
- **বিচাৰমূলক সমালোচনা:** সাহিত্যৰ গুণ-দোষ বিচাৰ কৰি এটা সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা পদ্ধতি।
- **ব্যাখ্যামূলক সমালোচনা:** সাহিত্যকৃতি এখনৰ অৰ্থ বা অন্তৰ্নিহিত ভাবৰ ব্যাখ্যা কৰা।
- **ঐতিহাসিক সমালোচনা :** যুগধৰ্ম আৰু লেখকৰ সময়ৰ পটভূমিত সাহিত্যৰ বিচাৰ কৰা।
- **মাৰ্ক্সবাদী, ফ্ৰয়েডীয় বা নাৰীবাদী সমালোচনা:** আধুনিক যুগৰ বিভিন্ন মতবাদৰ আধাৰত কৰা বিশ্লেষণ।

সাহিত্য আৰু সাহিত্য সমালোচনাৰ আন্তঃসম্পৰ্ক

সাহিত্য আৰু সমালোচনাৰ মাজত এক গভীৰ আৰু অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক আছে। ইহঁত পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল:

1. **সৃষ্টি আৰু বিচাৰ:** সাহিত্য হ'ল সৃষ্টি (Creation) আৰু সমালোচনা হ'ল সেই সৃষ্টিৰ বিচাৰ (Judgment)। সৃষ্টি অবিহনে বিচাৰ অসম্ভৱ, আকৌ বিচাৰ অবিহনে সৃষ্টিৰ মূল্য নিৰূপণ নহয়।
2. **পথ প্ৰদৰ্শক:** এজন সমালোচকে সাহিত্যৰ ক্ৰটিসমূহ আঙুলিয়াই দি ভৱিষ্যতৰ লেখকসকলক সঠিক পথৰ সন্ধান দিয়ে। আনহাতে, এজন শ্ৰেষ্ঠ লেখকে সমালোচকক নতুন নতুন চিন্তাৰ সমল যোগায়।
3. **পাঠক আৰু লেখকৰ মাজৰ সেতু:** সমালোচকে কঠিন বা দুৰ্বোধ্য সাহিত্যৰ সহজ ব্যাখ্যা আগবঢ়াই পাঠকক সেই সাহিত্যৰ ৰস গ্ৰহণ কৰাত সহায় কৰে। অৰ্থাৎ সমালোচকজন পাঠক আৰু লেখকৰ মাজৰ এক যোগসূত্ৰ।
4. **মানদণ্ড নিৰ্ধাৰণ:** সাহিত্যত কিটো গ্ৰহণযোগ্য আৰু কিটো বৰ্জনীয়, সেই মানদণ্ড সমালোচনাই নিৰ্ধাৰণ কৰে। সমালোচনাই সাহিত্যক স্থবিৰ হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে।

সামৰণি

সংক্ষেপতে ক'বলৈ গ'লে, সাহিত্য যদি এটা ফুল হয়, তেন্তে সাহিত্য সমালোচনা হ'ল সেই ফুলৰ সুবাস আৰু গঠন পৰীক্ষা কৰা বিজ্ঞান। সাহিত্যই আমাক আৱেগিক কৰি তোলে আৰু সমালোচনাই আমাক সেই আৱেগৰ যুক্তি বিচাৰ কৰিবলৈ শিকায়। দুয়োটাৰে মূল লক্ষ্য একেই— সত্য আৰু সুন্দৰৰ সাধনা কৰা। প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাত (বিশেষকৈ সংস্কৃত কাব্যশাস্ত্ৰত) সাহিত্যক মূলতঃ 'কাব্য' বুলি অভিহিত কৰা হয়। 'কাব্য' শব্দটোৱে কেৱল পদ্যকে নুবুজাই সমগ্ৰ সৃষ্টিশীল সাহিত্যকে সামৰি লয়। ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰীসকলে গ্ৰহণ কৰা দৃষ্টিভংগী অনুসৰি কাব্যক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে: শ্ৰব্য কাব্য আৰু দৃশ্য কাব্য।

তলত এই বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হ'ল:

১. দৃশ্য কাব্য

যি কাব্য চকুৰে দেখি আৰু কাণেৰে শুনি উপভোগ কৰিব পাৰি, তাকে দৃশ্য কাব্য বোলে। ইয়াৰ মুখ্য ধাৰাটোৱেই হ'ল নাটক।

- **প্ৰদৰ্শনযোগ্যতা:** দৃশ্য কাব্যৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল অভিনয়। ইয়াক মঞ্চত অভিনেতাৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শিত কৰা হয়।
- **ৰূপক:** ভাৰতীয় পৰম্পৰাত দৃশ্য কাব্যক 'ৰূপক' বুলিও কোৱা হয়, কাৰণ ইয়াত অভিনেতাৰ ওপৰত চৰিত্ৰৰ আৰোপ (Superimposition) কৰা হয়।
- **ভাগসমূহ:** দৃশ্য কাব্য বা ৰূপক দহ প্ৰকাৰৰ (দশৰূপক)। সেইবোৰ হ'ল— নাটক, প্ৰকৰণ, ভাণ, ব্যায়োগ, সমবকাৰ, ডিম, ঈহামৃগ, অংক, বীথী আৰু প্ৰহসন।
- **ৰসাস্বাদন:** দৰ্শকে একেলগে চকু আৰু কাণ—এই দুই ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে ৰস আস্বাদন কৰে। ভৰত মুনিৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ই দৃশ্য কাব্যৰ আটাইতকৈ প্ৰাচীন আৰু প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ।

২. শ্ৰব্য কাব্য

যি কাব্য কেৱল কাণেৰে শুনি বা পাঠ কৰি আনন্দ লাভ কৰিব পাৰি, তাক শ্ৰব্য কাব্য বোলে। ইয়াত দৃশ্য কাব্যৰ দৰে অভিনয়ৰ খল নাথাকে।

শ্ৰব্য কাব্যক পুনৰ তিনিটা শৈলীত ভাগ কৰা হয়:

1. **পদ্য কাব্য:** য'ত ছন্দোবদ্ধ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হয় (যেনে— মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য)।
2. **গদ্য কাব্য:** য'ত ছন্দৰ বান্ধোন নাথাকে (যেনে— কথা, আখ্যায়িকা)।
3. **চম্পু কাব্য:** গদ্য আৰু পদ্যৰ মিশ্ৰিত ৰূপ।

কাব্যৰ প্ৰাচ্য দৃষ্টিভংগী: মূল তাত্ত্বিক ধাৰা

প্ৰাচ্য সমালোচনাত কাব্যৰ আত্মা বা সাৰবস্তু কি, তাক লৈ কেইবাটাও গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদ আছে:

ক) ৰস তত্ত্ব

ভৰত মুনিৰ মতে, "ন হি ৰসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰবৰ্ততে" অৰ্থাৎ ৰসৰ অবিহনে কাব্যৰ কোনো অৰ্থ নাই। কাব্য পঢ়ি বা নাটক চাই পাঠক/দৰ্শকৰ মনত যি আনন্দময় অনুভূতিৰ সৃষ্টি হয়, সেয়াই ৰস।

খ) অলংকাৰ তত্ত্ব

ভামহ, দণ্ডী আদিৰ মতে, অলংকাৰেই কাব্যৰ প্ৰাণ। যিদৰে অলংকাৰে মানুহক ধুনীয়া কৰে, তেনেদৰে শব্দ আৰু অৰ্থৰ বৈচিত্ৰ্যই কাব্যক সৌন্দৰ্য প্ৰদান কৰে।

গ) ৰীতি তত্ত্ব

আচার্য বামনৰ মতে, "বীতিৰাত্মা কাব্যস্য"। অৰ্থাৎ নিৰ্দিষ্ট পদ-সংগঠন বা শৈলীয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা। তেওঁ গুণৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল।

ঘ) ধ্বনি তত্ত্ব

আচার্য আনন্দবৰ্ধনে কৈছিল যে কাব্যৰ আচল সৌন্দৰ্য বাচ্য অৰ্থতকৈ ব্যংগ অৰ্থতহে বেছি থাকে। তেওঁৰ মতে, "কাব্যস্য আত্মা ধ্বনিঃ"।

ঙ) বক্ৰোক্তি আৰু ঔচিত্য তত্ত্ব

কুন্তকৰ মতে বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ উক্তি (বক্ৰোক্তি) আৰু ক্ষেমেন্দ্রৰ মতে কাব্যৰ প্ৰতিটো অংগৰ মাজত থকা সঠিক ভাৰসাম্য বা 'ঔচিত্য'ইহে সাহিত্যিক সাৰ্থক কৰি তোলে।

সামৰণি

প্ৰাচ্য দৃষ্টিভংগীত কাব্য কেৱল শব্দৰ খেলা নহয়, ই এক আধ্যাত্মিক আৰু মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনৰ মাধ্যম। দৃশ্য কাব্যই যিদৰে দৃশ্যমান জগতখনৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰে, শ্ৰব্য কাব্যই শব্দৰ বাৎকাৰেৰে মানুহৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰে। এই দুয়োবিধৰ মূল লক্ষ্যই হ'ল পাঠক বা দৰ্শকক 'ব্ৰহ্মানন্দ সহোদৰ' বা পৰম আনন্দ প্ৰদান কৰা।

কবিতাৰ সংজ্ঞা আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃতি

পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনাত কবিতাৰ সংজ্ঞা আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে বিভিন্ন যুগত ভিন ভিন ধাৰণা আগবঢ়োৱা হৈছে। প্ৰাচীন গ্ৰীক যুগৰ পৰা আধুনিক যুগলৈকে পাশ্চাত্য সমালোচকসকলে কবিতাক যি দৃষ্টিৰে চাইছে, তাৰ এক চমু বিচাৰ তলত দিয়া হ'ল:

১. এৰিষ্ট'টল আৰু অনুকৃতিবাদ (Aristotle and Mimesis)

প্ৰাচীন গ্ৰীক সমালোচক এৰিষ্ট'টলৰ মতে কবিতা হ'ল 'অনুকৃতি' (Imitation/Mimesis)। তেওঁৰ মতে কবিয়ে জগতখনক যেনেকুৱা দেখিছে তেনেকৈয়ে নহয়, বৰঞ্চ জগতখন যি হোৱা উচিত বা হ'ব পাৰে, তাৰ এক শৈল্পিক ৰূপহে কবিতাত দাঙি ধৰে। তেওঁ কবিতাৰ নৈতিক প্ৰভাৱতকৈ ইয়াৰ 'আনন্দ দান' আৰু 'কেথৰ্চিছ' (আৱেগিক শুদ্ধি) গুণৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব দিছিল।

২. ছাৰ ফিলিপ ছিডনী (Sir Philip Sidney)

ইংৰাজ সমালোচক ছিডনীৰ মতে কবিতাৰ কাম হ'ল "শিক্ষা দিয়া আৰু আনন্দ দিয়া" (To teach and to delight)। তেওঁ কৈছিল যে এজন বুৰঞ্জীবিদে কেৱল অতীতৰ সত্যকহে ক'ব পাৰে, কিন্তু এজন কবিয়ে সত্যৰ লগত সৌন্দৰ্য্য মিলাই ইয়াক অধিক আকৰ্ষণীয় কৰি গঢ়ি তোলে।

৩. ৰোমাণ্টিক যুগ: ৱৰ্ডছৱৰ্থ আৰু ক'লৰিজ

ৰোমাণ্টিক সমালোচকসকলে কবিতাৰ বিচাৰত 'কল্পনা' (Imagination) আৰু 'আৱেগ'ক প্ৰধান স্থান দিছিল।

- উইলিয়াম ৱৰ্ডছৱৰ্থ:** তেওঁৰ মতে কবিতা হ'ল "প্ৰবল আৱেগৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ" (Spontaneous overflow of powerful feelings)। কবিতাৰ বাবে তেওঁ সৰল আৰু জনসাধাৰণৰ ভাষা ব্যৱহাৰৰ পোষকতা কৰিছিল।
- এছ. টি. ক'লৰিজ:** তেওঁ কবিতাৰ ক্ষেত্ৰত 'কল্পনা'ৰ (Imagination) ভূমিকা বিশ্লেষণ কৰিছিল। তেওঁ কবিতাৰ মাজত এক 'জৈৱিক ঐক্য' (Organic Unity) থকাটো বিচাৰিছিল।

৪. মেথিউ আৰ্ণল্ড (Matthew Arnold)

ভিক্টোৰিয়ান যুগৰ সমালোচক আৰ্ণল্ডৰ মতে কবিতা হ'ল "জীৱনৰ সমালোচনা" (Criticism of Life)। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে যি কবিতাত উচ্চমানৰ নৈতিকতা আৰু গাভীৰ্য (High Seriousness) থাকে, সেই কবিতাহে শ্ৰেষ্ঠ।

৫. টি. এছ. এলিয়ট আৰু আধুনিকতাবাদ

বিংশ শতিকাৰ প্ৰভাৱশালী সমালোচক এলিয়টে কবিতাৰ 'নৈৰ্ব্যক্তিকতা' (Impersonality) তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ মতে:

- কবিতা কবিৰ ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাশ নহয়, বৰঞ্চ ব্যক্তিত্বৰ পৰা পলায়নহে (An escape from personality)।
- কবিৰ মনটো এটা সঁজুলিৰ দৰে য'ত বিভিন্ন অভিজ্ঞতা একত্ৰিত হৈ এক শিল্পৰূপ ধাৰণ কৰে।

৬. নতুন সমালোচনা (New Criticism)

বিংশ শতিকাৰ এই ধাৰাই কবিতাৰ বাহিৰৰ জগতখনতকৈ (যেনে- কবিৰ পৰিচয় বা সমাজ) কবিতাৰ আংগিক (Form) আৰু শব্দগঠনৰ ওপৰতহে বেছি গুৰুত্ব দিয়ে। তেওঁলোকৰ মতে এটা কবিতা এটা স্বয়ংসম্পূৰ্ণ বস্তু (The poem as a self-contained object)।

পাশ্চাত্য দৃষ্টিত কবিতাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ:

- কল্পনাপ্ৰসূত (Imaginative): বাস্তৱক নতুনকৈ সজোৱাৰ ক্ষমতা।
- আংগিক গাভীৰ্য (Formal Beauty): ছন্দ, শব্দৰ ব্যংগ আৰু অলংকাৰৰ সঠিক প্ৰয়োগ।
- সাৰ্বজনীনতা (Universality): যিকোনো দেশ বা কালৰ মানুহৰ মন স্পৰ্শ কৰিব পৰা গুণ।

অতি চমু আৰু চমু প্ৰশ্ন (১/২ নম্বৰৰ বাবে)

১. এৰিষ্ট'টলৰ মতে নাটকৰ মূল লক্ষ্য কি?
২. "কবিতা হ'ল প্ৰবল আবেগৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ"— কথাষাৰ কোনে কৈছিল?
৩. টি. এছ. এলিয়টৰ কবিতা সম্পৰ্কীয় 'নৈৰ্ব্যক্তিকতা' (Impersonality) তত্ত্বটো কি?
৪. চুটিগল্পৰ ক্ষেত্ৰত 'একক প্ৰভাৱ' (Unity of Effect) বুলিলে কি বুজা?
৫. পাশ্চাত্য সমালোচনাত উপন্যাসক কিয় 'আধুনিক মহাকাব্য' বোলা হয়?
৬. 'কেথার্চিছ' (Catharsis) শব্দটোৰ অৰ্থ কি?
৭. এডগাৰ এলান প'-ই চুটিগল্পৰ কি প্ৰধান বৈশিষ্ট্যৰ কথা কৈছিল?

চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (৫ নম্বৰৰ বাবে)

১. পাশ্চাত্য সমালোচকৰ দৃষ্টিত কবিতাৰ যিকোনো দুটা সংজ্ঞা আলোচনা কৰা।
২. এৰিষ্ট'টলে উল্লেখ কৰা নাটকৰ ছয়টা উপাদানৰ বিষয়ে লিখা।
৩. চুটিগল্পৰ গঠন সম্পৰ্কে পাশ্চাত্য সমালোচকৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰা।
৪. উপন্যাসৰ সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত 'বাস্তৱবাদ'ৰ (Realism) গুৰুত্ব আলোচনা কৰা।
৫. কবিতা সম্পৰ্কে মেথিউ আৰ্ণল্ডৰ 'জীৱনৰ সমালোচনা' (Criticism of Life) ধাৰণাটো বুজাই লিখা।
৬. ট্ৰেজেডী নাটক সম্পৰ্কে এৰিষ্ট'টলৰ ধাৰণাটো সংক্ষেপে লিখা।

ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (১০/১২ নম্বৰৰ বাবে)

১. পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাসত কবিতাৰ সংজ্ঞা আৰু স্বৰূপ কেনেকৈ পৰিৱৰ্তন হৈছে, বিভিন্ন সমালোচকৰ মতবাদসহ আলোচনা কৰা।
২. নাটকৰ সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত এৰিষ্ট'টলৰ 'পয়েটিকছ'ৰ (Poetics) গুৰুত্ব আৰু প্ৰাসংগিকতা বিচাৰ কৰা।

৩. চুটিগল্প আৰু উপন্যাসৰ মাজত থকা গাঠনিক পাৰ্থক্যসমূহ পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ দৃষ্টিৰে বিশ্লেষণ কৰা।
৪. আধুনিক উপন্যাস সমালোচনাৰ বিভিন্ন দিশসমূহ (যেনে— আংগিক, মনস্তাত্ত্বিক বিশ্লেষণ আৰু সমাজতাত্ত্বিক দিশ) বিস্তাৰিতভাৱে আলোচনা কৰা।
৫. ৰোমাণ্টিক যুগৰ পৰা আধুনিক যুগলৈকে পাশ্চাত্য কাব্য-সমালোচনাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটি বৰ্ণনা কৰা।

পৰীক্ষাৰ প্ৰস্তুতিৰ বাবে পৰামৰ্শ:

- প্ৰত্যেকটো ধাৰাৰ (কবিতা, নাটক আদি) অন্ততঃ এজন বা দুজন প্ৰখ্যাত পাশ্চাত্য সমালোচকৰ নাম আৰু তেওঁলোকৰ মূল গ্ৰন্থৰ নাম মনত ৰাখিব।
- সংজ্ঞাসমূহ ইংৰাজীত লিখি তাৰ অসমীয়া ভাঙনি দিলে উত্তৰটো অধিক উন্নত হয়।
- প্ৰশ্নটোৰ মান (Marks) অনুসৰি উত্তৰৰ পৰিসৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিব।

১. অতি চমু প্ৰশ্নৰ উত্তৰ:

- এৰিষ্ট'টলৰ মতে নাটকৰ মূল লক্ষ্য কি? উত্তৰ: এৰিষ্ট'টলৰ মতে নাটকৰ (বিশেষকৈ ট্ৰেজেডীৰ) মূল লক্ষ্য হ'ল 'কেথার্চিছ' (Catharsis)। ইয়াৰ জৰিয়তে দৰ্শকৰ মনৰ পৰা ভয় আৰু কৰুণা নিৰ্মূল কৰি মানসিক শুদ্ধি আৰু প্ৰশান্তি প্ৰদান কৰা হয়।
- "কবিতা হ'ল প্ৰবল আবেগৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ"— কথাষাৰ কোনে কৈছিল? উত্তৰ: এই বিখ্যাত সংজ্ঞাটো ৰোমাণ্টিক কবি উইলিয়াম ৱৰ্ডছৱৰ্থে (William Wordsworth) আগবঢ়াইছিল।
- টি. এছ. এলিয়টৰ 'নৈব্যক্তিকতা' (Impersonality) তত্ত্বটো কি? উত্তৰ: এলিয়টৰ মতে কবিতা কবিৰ ব্যক্তিগত আবেগ বা ব্যক্তিত্বৰ প্ৰকাশ নহয়; বৰঞ্চ ই এক কলা য'ত কবিয়ে নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ পৰা আঁতৰি আহি এক নিৰপেক্ষ শিল্প সৃষ্টি কৰে। তেওঁৰ মতে কবিৰ মনটো কেৱল এক মাধ্যম বা 'কেটা লিষ্ট' (Catalyst) হে।
- চুটিগল্পৰ ক্ষেত্ৰত 'একক প্ৰভাৱ' (Unity of Effect) বুলিলে কি বুজা? উত্তৰ: এডগাৰ এলান প'-ৰ মতে চুটিগল্প এটা এনেদৰে নিৰ্মাণ কৰিব লাগে যাতে ইয়াৰ আৰম্ভণিৰ পৰা শেষলৈকে পঢ়ুৱৈৰ মনত এটা নিৰ্দিষ্ট আৰু একক আৱেগিক প্ৰভাৱ (যেনে— ভয়, আনন্দ বা বিস্ময়) সৃষ্টি কৰিব পাৰে।
- 'কেথার্চিছ' (Catharsis) শব্দটোৰ অৰ্থ কি? উত্তৰ: 'কেথার্চিছ' শব্দৰ আক্ষৰিক অৰ্থ হ'ল 'শোধন' বা 'পৰিশুদ্ধি'। সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল আৱেগিক উত্তেজনাৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰি মনৰ ভাৰসাম্য ঘূৰাই অনা।

২. চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (৫ নম্বৰৰ বাবে আৰ্হি):

প্ৰশ্ন: এৰিষ্ট'টলে উল্লেখ কৰা নাটকৰ ছয়টা উপাদানৰ বিষয়ে লিখা।

উত্তৰ: এৰিষ্ট'টলে তেওঁৰ 'পয়োটিকছ' গ্ৰন্থত ট্ৰেজেডী বা নাটকৰ ছয়টা প্ৰধান উপাদানৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেইসমূহ হ'ল:

1. কাহিনী (Plot): ইয়াক নাটকৰ 'আত্মা' বুলি কোৱা হয়। ঘটনাৰ ক্ৰম অনুসৰি কাহিনীভাগ সুসংগত হ'ব লাগে।
2. চৰিত্ৰ (Character): নাটকৰ কাৰ্য আগুৱাই নিবলৈ চৰিত্ৰৰ প্ৰয়োজন। ট্ৰেজেডীৰ নায়ক উচ্চ গুণসম্পন্ন হোৱাটো বাঞ্ছনীয়।
3. চিন্তা (Thought): চৰিত্ৰই পৰিস্থিতি অনুযায়ী ব্যক্ত কৰা যুক্তি বা চিন্তাধাৰা।
4. ভাষা বা পদাবলি (Diction): নাটকৰ সংলাপত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ আৰু ভাষাৰ শৈলী।
5. সংগীত (Song): গ্ৰীক নাটকত সমবেত কণ্ঠ বা কোৰাছৰ গীতৰ গুৰুত্ব আছিল। ই নাটকত আৱেগিক গভীৰতা দান কৰে।
6. দৃশ্যসজ্জা (Spectacle): মঞ্চৰ সাজ-সজ্জা, পোহৰ আৰু অভিনয়ৰ দৃশ্যমান দিশটো।

প্ৰশ্ন: কবিতা সম্পৰ্কে মেথিউ আৰ্ণল্ডৰ 'জীৱনৰ সমালোচনা' (Criticism of Life) ধাৰণাটো বুজাই লিখা।

উত্তৰ: ভিক্টোৰিয়ান যুগৰ সমালোচক মেথিউ আৰ্ণল্ডৰ মতে কবিতা কেৱল শব্দৰ খেল বা অলংকাৰ নহয়। তেওঁ কৈছিল— "Poetry is a criticism of life under the conditions fixed for such a criticism by the laws of poetic truth and poetic beauty." অৰ্থাৎ, কবিতাই জীৱনৰ গভীৰ সত্যসমূহক কাব্যিক সৌন্দৰ্যৰে বিশ্লেষণ কৰিব লাগে। যি কবিতাই সমাজ আৰু মানুহৰ নৈতিকতাক উচ্চ পৰ্যায়লৈ লৈ যাব পাৰে, সেয়াহে আৰ্ণল্ডৰ দৃষ্টিত শ্ৰেষ্ঠ কবিতা। তেওঁ কবিতাৰ মাজত 'High Seriousness' বা উচ্চ গাভীৰ্য থকাটো বিচাৰিছিল।

প্ৰশ্ন: চুটিগল্প আৰু উপন্যাসৰ মাজত থকা মূল পাৰ্থক্য কি?

উত্তৰ: পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ দৃষ্টিত এই দুই ধাৰাৰ মূল পাৰ্থক্যসমূহ হ'ল:

- **ব্যাপ্তি:** উপন্যাসৰ কেনভাচ বিশাল, য'ত মানুহৰ গোটেই জীৱনটোৰ চিত্ৰণ থাকে। চুটিগল্পত জীৱনৰ কোনো এটা বিশেষ মুহূৰ্ত বা খণ্ডচিত্ৰহে প্ৰকাশ পায়।
- **চৰিত্ৰ:** উপন্যাসত বহুতো চৰিত্ৰ থাকে আৰু তেওঁলোকৰ ক্ৰমবিকাশ দেখুওৱা হয়। চুটিগল্পত চৰিত্ৰৰ সংখ্যা কম আৰু ইয়াত চৰিত্ৰৰ পৰিৱৰ্তনতকৈ এটা বিশেষ দিশতহে আলোকপাত কৰা হয়।
- **একক প্ৰভাৱ:** চুটিগল্পত 'একক প্ৰভাৱ' (Unity of effect) অপৰিহাৰ্য, কিন্তু উপন্যাসত একাধিক আৱেগিক পৰিৱেশৰ সৃষ্টি হ'ব পাৰে।

নাটকৰ সংজ্ঞা আৰু ইয়াৰ প্ৰকৃতিঃ

পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনাত নাটকৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ এক দীঘলীয়া আৰু চহকী ইতিহাস আছে। ইয়াৰ আৰম্ভণি হৈছিল গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্ট'টলৰ হাতত আৰু আধুনিক যুগত ই বহুতো নতুন ধাৰা লাভ কৰিছে।

পাশ্চাত্য দৃষ্টিত নাটকৰ সমালোচনাৰ মূল দিশসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল:

১. এৰিষ্ট'টলৰ ধাৰণা (প্ৰাচীন যুগ)

এৰিষ্ট'টলে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'পয়েটিকছ' (Poetics)-ত নাটকৰ (বিশেষকৈ ট্ৰেজেডীৰ) এক তাত্ত্বিক বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছিল। তেওঁৰ মতে নাটকৰ মূল উপাদানসমূহ হ'ল:

- **অনুকৃতি (Mimesis):** নাটক হ'ল কাৰ্যৰ অনুকৃতি। কবিয়ে জগতৰ পৰিঘটনাসমূহক নাটকীয় ৰূপত অনুকৰণ কৰে।
- **কাহিনীৰ একতা (Unities):** পাশ্চাত্য সমালোচনাত তিনিটা একতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়— সময়ৰ একতা (এক দিনৰ ঘটনা), স্থানৰ একতা (একে ঠাইতে হোৱা কাৰ্য) আৰু কাৰ্যৰ একতা (এটা মূল কাহিনী)।
- **ট্ৰেজেডী আৰু কেথাৰ্চিছ (Catharsis):** নাটকৰ (ট্ৰেজেডী) কাম হ'ল দৰ্শকৰ মনত 'ভয়' (Fear) আৰু 'কৰুণা' (Pity) সঞ্চাৰ কৰি মনটোক আৱেগিকভাৱে পৰিষ্কাৰ বা শোধন কৰা।

২. নাটকৰ গাঁথনি (Dramatic Structure)

পাশ্চাত্য সমালোচকসকলে নাটকৰ কাহিনীভাগক এক নিৰ্দিষ্ট ক্ৰমত বিশ্লেষণ কৰে, যাক 'ফ্ৰেইটাগৰ পিৰামিড' (Freytag's Pyramid) বুলিও জনা যায়:

1. **আৰম্ভণি (Exposition):** য'ত চৰিত্ৰ আৰু পৰিৱেশৰ চিনাকি দিয়া হয়।
2. **সংঘাতৰ উত্থান (Rising Action):** কাহিনীৰ জটিলতা বৃদ্ধি পায়।
3. **চৰম সীমা (Climax):** নাটকৰ আটাইতকৈ উত্তেজনাপূৰ্ণ মুহূৰ্ত।
4. **পৰিণতিৰ দিশে (Falling Action):** ঘটনাৰ সমাধানৰ ফালে গতি কৰা।
5. **সামৰণি (Resolution/Denouement):** কাহিনীৰ অন্তিম পৰিণতি।

৩. আধুনিক নাটকৰ সমালোচনা (বিংশ শতিকা)

আধুনিক যুগত নাটকৰ ধাৰণা আৰু সমালোচনাৰ শৈলী বহুখিনি সলনি হৈছে:

- **এপিক থিয়েটাৰ (Epic Theatre):** বাৰ্টল্ট ব্ৰেখটৰ এই তত্ত্বই এৰিষ্ট'টলৰ ধাৰণাক প্ৰত্যাহ্বান জনাইছিল। তেওঁৰ মতে নাটকে দৰ্শকক আৱেগিক কৰাৰ পৰিৱৰ্তে বিচাৰশীল কৰি তুলিব লাগে। ইয়াৰ বাবে তেওঁ 'Alienation Effect' (বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰভাৱ) ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

- **এবচাৰ্ড থিয়েটাৰ (Theatre of the Absurd):** ছেমুৱেল বেকেটৰ দৰে নাট্যকাৰৰ হাতত এই ধাৰা বিকশিত হয়। ইয়াৰ সমালোচনাত মানুহৰ জীৱনৰ অৰ্থহীনতা, লক্ষ্যহীনতা আৰু বিচ্ছিন্নতাক বিচাৰ কৰা হয়।
- **বাস্তৱবাদ (Realism):** ইবছেনৰ দৰে নাট্যকাৰে সমাজৰ জ্বলন্ত সমস্যা আৰু মানুহৰ মানসিক সংঘাতক নাটকৰ মূল বিষয় হিচাপে দাঙি ধৰিছিল।

ক) অতি চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (১/২ নম্বৰৰ বাবে)

১. পাশ্চাত্য নাট্য সমালোচনাৰ আদি গুৰু কোন? উত্তৰ: প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটল (Aristotle)।
২. এৰিষ্টটলে নাটকৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান কোনটোক বুলিছে? উত্তৰ: কাহিনী বা প্লট (Plot)। তেওঁ ইয়াক নাটকৰ 'আত্মা' বুলি অভিহিত কৰিছে।
৩. তিনিটা ঐক্য (Three Unities) কি কি? উত্তৰ: ১. সময়ৰ ঐক্য (Unity of Time), ২. স্থানৰ ঐক্য (Unity of Place) আৰু ৩. কাৰ্যৰ ঐক্য (Unity of Action)।
৪. 'Hamartia' (হামাৰ্টিয়া) মানে কি? উত্তৰ: ট্ৰেজেডীৰ নায়কৰ চৰিত্ৰত থকা কোনো এক মাৰাত্মক ভুল বা ত্ৰুটি, যাৰ বাবে তেওঁৰ পতন ঘটে।
৫. 'Alienation Effect' বা 'বিচ্ছিন্নতাৰ প্ৰভাৱ' তত্ত্বটো কোনে আগবঢ়াইছিল? উত্তৰ: জাৰ্মান নাট্যকাৰ বাৰ্টল্ট ব্ৰেখটে (Bertolt Brecht)।

খ) চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন (৫ নম্বৰৰ বাবে)

প্ৰশ্ন ১: ট্ৰেজেডীৰ নায়কৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ এৰিষ্টটলৰ মতে কি কি? উত্তৰ: এৰিষ্টটলৰ মতে এজন আদৰ্শ ট্ৰেজেডীৰ নায়ক হ'ব লাগে:

- নায়কজন অতিশয় সৎ বা অতিশয় দুষ্ট হ'ব নালাগে। তেওঁ এজন সাধাৰণ মানুহৰ দৰেই হ'ব লাগে যাতে দৰ্শকে তেওঁৰ সৈতে একাত্ম হ'ব পাৰে।
- তেওঁ উচ্চ কুলজাত বা সমাজৰ এজন প্ৰভাৱশালী ব্যক্তি হ'ব লাগে।
- নায়কৰ পতন কোনো নীচ কামৰ বাবে নহয়, বৰঞ্চ তেওঁৰ চৰিত্ৰত থকা কোনো এক ভুল বা বিচাৰ-বুদ্ধিৰ ত্ৰুটিৰ (Hamartia) বাবেহে হ'ব লাগে।

প্ৰশ্ন ২: পাশ্চাত্য নাটকৰ গঠন শৈলী (Dramatic Structure) সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰা। উত্তৰ: জাৰ্মান সমালোচক গুস্তাভ ফ্ৰেইটাগে নাটকৰ কাহিনীৰ উত্তৰণক পাঁচটা ভাগত ভাগ কৰিছে:

1. **Exposition (আৰম্ভণি):** কাহিনীৰ পটভূমি আৰু চৰিত্ৰৰ পৰিচয় দিয়া হয়।
2. **Rising Action (দ্বন্দ্বৰ উত্থান):** নায়কৰ জীৱনত সমস্যা আৰু সংঘাতৰ আৰম্ভ হয়।
3. **Climax (চৰম সীমা):** কাহিনীয়ে আটাইতকৈ জটিল আৰু উত্তেজনাপূৰ্ণ মোৰ লয়।
4. **Falling Action (পৰিণতিৰ দিশে):** সংঘাতবোৰ সমাধানৰ ফালে আগবাঢ়ে।
5. **Denouement বা Catastrophe (সামৰণি):** কাহিনীৰ অন্তিম পৰিণতি বা নায়কৰ পতন দেখুওৱা হয়।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (১০ নম্বৰৰ বাবে)

প্ৰশ্ন: এৰিষ্টটলৰ 'কেথার্চিছ' (Catharsis) তত্ত্বটো বহলাই আলোচনা কৰা।

উত্তৰ: এৰিষ্টটলৰ নাট্যতত্ত্বৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা হ'ল 'কেথার্চিছ'। ট্ৰেজেডীৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ তেওঁ এই শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

- **ধাৰণা:** কেথার্চিছৰ আক্ষৰিক অৰ্থ হ'ল 'পৰিশোধন' বা 'শুদ্ধি'। এৰিষ্টটলৰ মতে নাটক (ট্ৰেজেডী) এখন চোৱাৰ সময়ত দৰ্শকৰ মনত দুটা প্ৰধান আবেগৰ সৃষ্টি হয়— **ভয় (Fear)** আৰু **কৰুণা (Pity)**।

- **প্ৰক্ৰিয়া:** নায়কৰ পতন দেখি দৰ্শকৰ মনত তেওঁৰ প্ৰতি কৰুণা ওপজে আৰু তেনে ঘটনা নিজৰ লগতো ঘটিব পাৰে বুলি এক ভয়ৰ সৃষ্টি হয়। এই তীব্ৰ আৱেগিক অনুভৱৰ মাজেৰে গৈ নাটকৰ শেষত দৰ্শকৰ মন এক গভীৰ প্ৰশান্তিৰে ভৰি পৰে।
- **মনস্তাত্ত্বিক দিশ:** এৰিষ্ট'টলে বুজাব বিচাৰিছিল যে যিদৰে ঔষধ খালে শৰীৰৰ পৰা বিষাক্ত দ্ৰব্য ওলাই গৈ শৰীৰটো সুস্থ হয়, ঠিক তেনেদৰে ট্ৰেজেডী নাটক চালে দৰ্শকৰ মনৰ অবদমিত দুখ-কষ্টবোৰ 'কেথাৰ্চিছ'ৰ জৰিয়তে ওলাই যায় আৰু মনটো হ'পাত লাগে।

উপসংহাৰ: কেথাৰ্চিছ কেৱল এক সাহিত্যিক ধাৰণাই নহয়, ই দৰ্শকৰ ওপৰত নাটকৰ আৱেগিক আৰু মানসিক প্ৰভাৱৰ এক গভীৰ বিশ্লেষণ।

চুটিগল্প

ক) অতি চমু প্ৰশ্ন (১/২ নম্বৰৰ বাবে):

১. আধুনিক চুটিগল্পৰ প্ৰথম তাত্ত্বিক সমালোচক কোন? (উত্তৰ: এডগাৰ এলান প') ২. চুটিগল্পৰ এটা অন্যতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য কি? (উত্তৰ: একক প্ৰভাৱ বা সংক্ষিপ্ততা) ৩. এডগাৰ এলান প'-ৰ মতে চুটিগল্প পঢ়িবলৈ কিমান সময়ৰ প্ৰয়োজন? (উত্তৰ: আধা ঘণ্টাৰ পৰা দুঘণ্টাৰ ভিতৰত বা এক বৈঠকতে পঢ়ি শেষ কৰিব পৰা হ'ব লাগে)
৪. 'এপিফানী' (Epiphany) শব্দটো চুটিগল্পৰ লগত কোনে জড়িত কৰিছিল? (উত্তৰ: জেমছ জয়েছ) ৫. চুটিগল্পত চৰিত্ৰৰ বিকাশ কেনেকুৱা হয়? (উত্তৰ: ইয়াত চৰিত্ৰৰ ক্ৰমবিকাশতকৈ চৰিত্ৰৰ কোনো এক বিশেষ দিশৰ ওপৰতহে পোহৰ পেলোৱা হয়)

খ) চমু প্ৰশ্ন (৫ নম্বৰৰ বাবে):

১. চুটিগল্পৰ গঠন সম্পৰ্কে এডগাৰ এলান প'-ৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা। ২. চুটিগল্প আৰু উপন্যাসৰ মাজত থকা যিকোনো চাৰিটা পাৰ্থক্য লিখা। ৩. চুটিগল্পৰ 'একক প্ৰভাৱ' (Unity of Effect) বুলিলে কি বুজা? ৪. চুটিগল্পৰ আৰম্ভণি আৰু সামৰণি কেনেকুৱা হোৱা উচিত? পাশ্চাত্য সমালোচকৰ দৃষ্টিৰে আলোচনা কৰা।

গ) বচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (১০ নম্বৰৰ বাবে):

১. চুটিগল্পৰ সংজ্ঞা দিয়া। পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ দৃষ্টিত চুটিগল্পৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ বিতংকৈ আলোচনা কৰা। ২. "চুটিগল্পৰ পৰিসৰ চুটি হ'লেও ইয়াৰ আবেদন গভীৰ"— এই উক্তিৰ আলোকত চুটিগল্পৰ শিল্পৰূপটো বিশ্লেষণ কৰা। ৩. আধুনিক পাশ্চাত্য চুটিগল্পৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটি সম্পৰ্কে এটি প্ৰবন্ধ লিখা। ৪. এণ্টন চেখভ আৰু এডগাৰ এলান প'-ৰ দৃষ্টিভংগীৰ আধাৰত চুটিগল্পৰ কলাকৌশল আলোচনা কৰা।

এটা উত্তৰৰ আৰ্হি (৫ নম্বৰৰ বাবে):

প্ৰশ্ন: চুটিগল্প আৰু উপন্যাসৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ আলোচনা কৰা।

উত্তৰ: চুটিগল্প আৰু উপন্যাস দুয়োটাই গদ্য সাহিত্যৰ অন্তৰ্গত হ'লেও পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ দৃষ্টিত ইয়াৰ কিছুমান মৌলিক পাৰ্থক্য আছে:

- **পৰিসৰ:** উপন্যাসৰ পৰিসৰ বিশাল, য'ত মানুহৰ সমগ্ৰ জীৱন বা এটা যুগৰ চিত্ৰণ থাকে। আনহাতে, চুটিগল্পত জীৱনৰ কোনো এক বিশেষ মুহূৰ্ত বা একক পৰিঘটনাহে বৰ্ণনা কৰা হয়।
- **চৰিত্ৰায়ন:** উপন্যাসত চৰিত্ৰৰ জন্মৰ পৰা মৃত্যুলৈকে বা এক দীঘলীয়া সময়ৰ ক্ৰমবিকাশ দেখুওৱা হয়। চুটিগল্পত চৰিত্ৰৰ ক্ৰমবিকাশৰ ঠাই নাথাকে, ইয়াত চৰিত্ৰটোৰ এটা বিশেষ স্থিতিকহে উজ্জ্বল কৰি তোলা হয়।
- **প্ৰভাৱ:** চুটিগল্পত 'একক প্ৰভাৱ' (Unity of Effect) গুৰুত্বপূৰ্ণ, অৰ্থাৎ পঢ়ি উঠাৰ পিছত মনত এটা নিৰ্দিষ্ট ভাবৰ সৃষ্টি হয়। উপন্যাসত বহুতো উপকাহিনী আৰু বিচিত্ৰ আৱেগৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিব পাৰে।

- সময়: উপন্যাস পঢ়িবলৈ কেইবাদিনো লাগিব পাৰে, কিন্তু এডগাৰ এলান প'-ৰ মতে চুটিগল্প এটা এক বৈঠকতে (একৰ পৰা দুঘণ্টাৰ ভিতৰত) পঢ়ি শেষ কৰিব পৰা হ'ব লাগে।

উপন্যাসঃ

পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনাত উপন্যাসক সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু জনপ্ৰিয় আধুনিক সাহিত্যিক ধাৰা হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ইয়াক প্ৰায়ে 'আধুনিক মহাকাব্য' (The Modern Epic) বুলি অভিহিত কৰা হয়। উপন্যাসৰ পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ মূল দিশসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল:

১. উপন্যাসৰ সংজ্ঞা আৰু ধাৰণা

পাশ্চাত্য সমালোচকসকলৰ মতে, উপন্যাস হ'ল গদ্যত লিখা এক দীঘলীয়া আখ্যান য'ত বাস্তৱ জীৱনৰ চৰিত্ৰ আৰু ঘটনাক গুৰুত্ব দিয়া হয়। ই মধ্যবিত্ত শ্ৰেণীৰ উত্থানৰ সৈতে জড়িত এক শিল্পৰূপ।

২. উপন্যাসৰ মূল উপাদানসমূহ

পাশ্চাত্য সমালোচনাই উপন্যাসক বিচাৰ কৰোঁতে তলৰ উপাদানসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰে:

- কাহিনী বা প্লট (Plot): ই. এম. ফৰষ্টাৰে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'Aspects of the Novel'-ত প্লটৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। তেওঁৰ মতে "ৰজা মৰিল আৰু তাৰ পিছত ৰাণী মৰিল" হ'ল এটা কাহিনী (Story), কিন্তু "ৰজা মৰিল আৰু শোকতে ৰাণী মৰিল" হ'ল এটা প্লট, কাৰণ ইয়াত কাৰ্য-কাৰণ সম্পৰ্ক (Causality) আছে।
- চৰিত্ৰায়ন (Characterization): ফৰষ্টাৰে চৰিত্ৰক দুভাগত ভগাইছে:
 ১. ফ্লেট চৰিত্ৰ (Flat Characters): যিবোৰ চৰিত্ৰ গোটেই উপন্যাসখনত একেই থাকে, কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়।
 ২. ৰাউণ্ড চৰিত্ৰ (Round Characters): যিবোৰ চৰিত্ৰ পৰিস্থিতি অনুযায়ী সলনি হয় আৰু যাৰ ব্যক্তিত্ব জটিল।
- দৃষ্টিভঙ্গী (Point of View): কাহিনীটো কোনে কৈছে? ই 'প্ৰথম পুৰুষ' (I), 'তৃতীয় পুৰুষ' বা 'সৰ্বজ্ঞতা' (Omniscient narrator) হ'ব পাৰে। পাৰ্চি লুবকে (Percy Lubbock) তেওঁৰ 'The Craft of Fiction' গ্ৰন্থত এই দিশটোৰ ওপৰত বিশেষ আলোকপাত কৰিছে।

৩. পাশ্চাত্য সমালোচনাৰ প্ৰধান ধাৰাসমূহ

- বাস্তৱবাদ (Realism): ঊনবিংশ শতিকাৰ পাশ্চাত্য সমালোচনাত বাস্তৱবাদক উপন্যাসৰ শ্ৰেষ্ঠ গুণ বুলি ধৰা হৈছিল। ইয়াত সমাজৰ দাপোণ হিচাপে মানুহৰ জীৱনৰ সত্য চিত্ৰণ বিচাৰি উলিওৱা হয়।
- মনস্তাত্ত্বিক সমালোচনা: ফ্ৰয়েডৰ মনস্তত্ত্বৰ প্ৰভাৱত উপন্যাসৰ চৰিত্ৰসমূহৰ অবচেতন মনৰ বিশ্লেষণ আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ ফলতে 'চেতনাপ্ৰবাহ ৰীতি' (Stream of Consciousness) ৰ সৃষ্টি হয়, য'ত চৰিত্ৰৰ মনৰ ভিতৰত চলি থকা চিন্তাৰ ক্ৰমক হুবহু ফুটাই তোলা হয়।
- সমাজতাত্ত্বিক সমালোচনা: ইয়াত উপন্যাসখনক সমাজৰ আৰ্থ-সামাজিক পৰিৱেশৰ আধাৰত বিচাৰ কৰা হয়।

৪. সাঙ্ভাৰ্য্য প্ৰশ্ন (উপন্যাস)

ক) অতি চমু প্ৰশ্ন (১/২ নম্বৰৰ বাবে): ১. 'Aspects of the Novel' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন? (উত্তৰ: ই. এম. ফৰষ্টাৰ) ২. ফৰষ্টাৰে চৰিত্ৰক কি কি দুটা ভাগত ভগাইছে? (উত্তৰ: ফ্লেট আৰু ৰাউণ্ড চৰিত্ৰ) ৩. 'Stream of Consciousness' শব্দটো পোনপ্ৰথমে কোনে ব্যৱহাৰ কৰিছিল? (উত্তৰ: উইলিয়াম জেমছ) ৪. আধুনিক উপন্যাসক কিয় 'আধুনিক মহাকাব্য' বোলা হয়? (উত্তৰ: ইয়াৰ বিশাল কেনভাচ আৰু জীৱনৰ বিস্তৃত চিত্ৰণৰ বাবে)

খ) চমু প্ৰশ্ন (৫ নম্বৰৰ বাবে): ১. ই. এম. ফৰষ্টাৰৰ মতে প্লট আৰু কাহিনীৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কি? ২. উপন্যাসৰ সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত 'দৃষ্টিভংগী'ৰ (Point of View) গুৰুত্ব আলোচনা কৰা। ৩. ফ্লেট চৰিত্ৰ আৰু ৰাউণ্ড চৰিত্ৰৰ মাজৰ পাৰ্থক্য লিখা। ৪. চেতনাপ্ৰবাহ ৰীতি (Stream of Consciousness) বুলিলে কি বুজা?

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (১০ নম্বৰৰ বাবে): ১. পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনাৰ দৃষ্টিত উপন্যাসৰ আংগিক আৰু বিভিন্ন উপাদানসমূহ আলোচনা কৰা। ২. আধুনিক উপন্যাসৰ সমালোচনাৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটি বৰ্ণনা কৰা। ৩. উপন্যাসৰ চৰিত্ৰায়ন প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কে পাশ্চাত্য সমালোচকসকলৰ মতবাদসমূহ বিশ্লেষণ কৰা।

৩. সাঙ্ভাৰ্য্য প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ (উপন্যাস)

প্ৰশ্ন ১: উপন্যাসক কিয় 'আধুনিক মহাকাব্য' বোলা হয়? উত্তৰ: মহাকাব্যত যিদৰে এক বিশাল কাহিনী আৰু যুগৰ চিত্ৰণ থাকে, আধুনিক উপন্যাসতো সমাজৰ বিস্তৃত পৰিসৰ, মানুহৰ জটিল জীৱন আৰু সমসাময়িক সমস্যাৰ পূৰ্ণাংগ ছবি পোৱা যায়। গদ্যত লিখা হ'লেও ইয়াৰ ব্যাপ্তি মহাকাব্যৰ দৰেই বিশাল বাবেই ইয়াক আধুনিক মহাকাব্য বোলা হয়।

প্ৰশ্ন ২: প্লট আৰু কাহিনীৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কি? উত্তৰ: ই. এম. ফৰষ্টাৰৰ মতে, কাহিনী হ'ল ঘটনাৰ সময়ানুক্ৰমিক বিৱৰণ (যেনে: ৰজা মৰিল আৰু তাৰ পিছত ৰাণী মৰিল)। কিন্তু প্লট হ'ল কাৰ্য-কাৰণ যুক্ত বিৱৰণ (যেনে: ৰজা মৰিল আৰু শোকতে ৰাণী মৰিল)।

প্ৰশ্ন ৩: ফ্লেট চৰিত্ৰ আৰু ৰাউণ্ড চৰিত্ৰৰ পাৰ্থক্য কি? উত্তৰ: ফ্লেট চৰিত্ৰবোৰ সৰল আৰু গোটেই উপন্যাসত একেই থাকে। কিন্তু ৰাউণ্ড চৰিত্ৰবোৰ বাস্তৱ মানুহৰ দৰেই জটিল আৰু কাহিনীৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে এই চৰিত্ৰবোৰৰ মানসিক পৰিৱৰ্তন ঘটে।

সাঙ্ভাৰ্য্য চমু প্ৰশ্নসমূহ:

1. 'Aspects of the Novel' গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন? (উত্তৰ: ই. এম. ফৰষ্টাৰ)
2. চেতনাপ্ৰবাহ ৰীতি ব্যৱহাৰ কৰা এজন পাশ্চাত্য উপন্যাসিকৰ নাম লিখা। (উত্তৰ: জেমছ জয়েছ বা ভাৰ্জিনিয়া উফ্ফ)
3. উপন্যাসৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদানটো কি? (উত্তৰ: চৰিত্ৰ বা কাহিনী)